संस्कृतसंवर्धनप्रतिष्ठानम्

प्रस्तौति

“अनुशिक्षणम्”

A Project of Samskrit Promotion Foundation

Sponsored by ONGC – CSR

Samskrit Promotion Foundation

PRESENTS

Samskrit Tutorials

अष्टमवर्गस्य
“रुचिरा”

संस्कृतपाठ्यपुस्तकम्

अनुशिक्षणम्
Tutorials

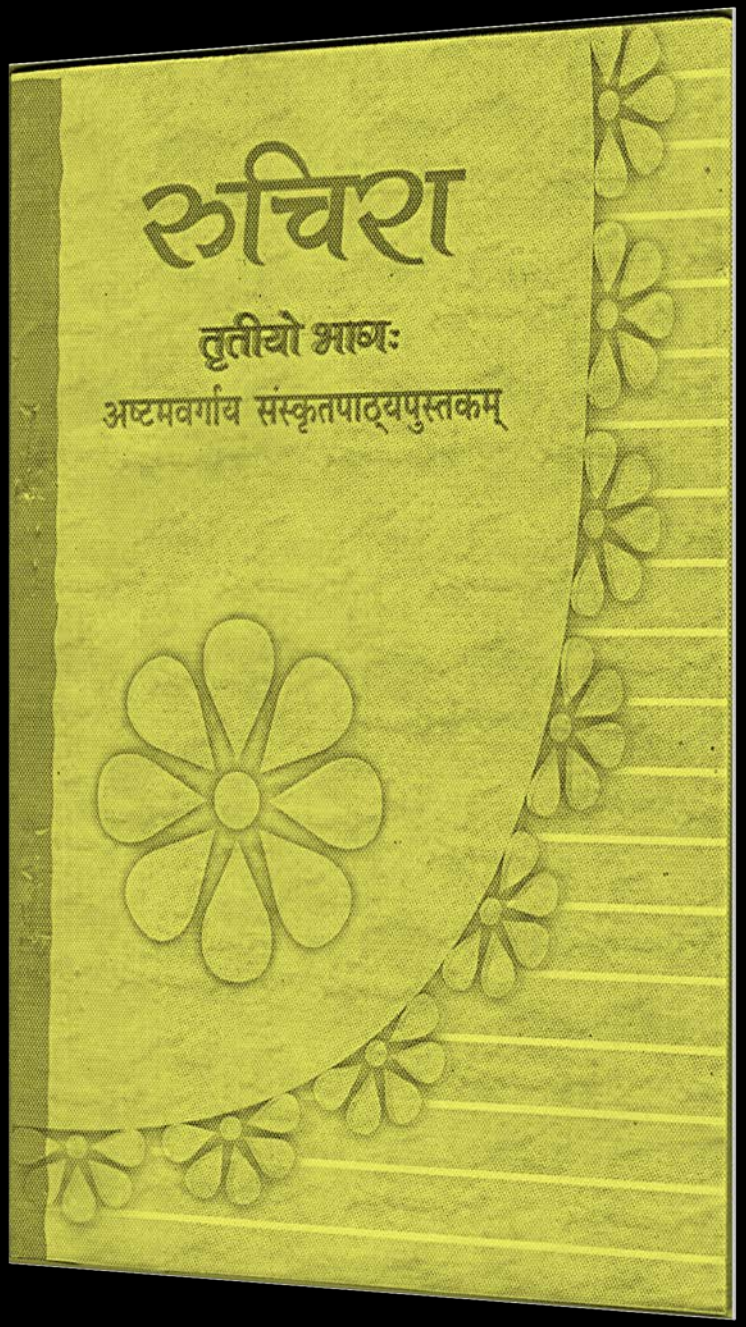

सुभाषितानि

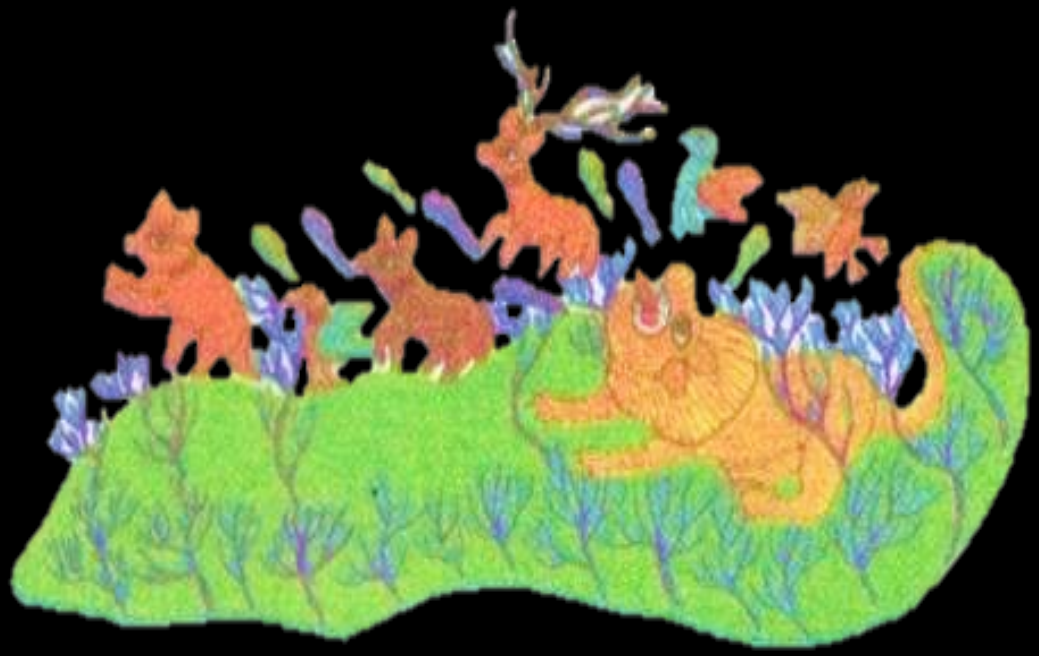

प्रथमः पाठः

द्वितीयः भागः

लुब्धस्य नश्यति यशः पिशुनस्य मैत्री
नष्टक्रियस्य कुलमर्थपरस्य धर्मः।
विद्याफलं व्यसनिनः कृपणस्य सौख्यं
राज्यं प्रमत्तसचिवस्य नराधिपस्य ।।3।।

(पञ्चतन्त्रम्– 3.236)

पदच्छेदः

लुब्धस्य, नश्यति, यशः, पिशुनस्य, मैत्री, नष्ट-क्रियस्य, कुलम्, अर्थपरस्य, धर्मः, विद्या-फलम्, व्यसनिनः, कृपणस्य, सौख्यम्, राज्यम्, प्रमत्त-सचिवस्य, नर- अधिपस्य ।।

अन्वयः

लुब्धस्य यशः (नश्यति), पिशुनस्य मैत्री (नश्यति), नष्टक्रियस्य कुलं (नश्यति), अर्थपरस्य धर्मः (नश्यति)। व्यसनिनः विद्याफलं (नश्यति), कृपणस्य सौख्यं (नश्यति), प्रमत्तसचिवस्य नराधिपस्य राज्यं नश्यति ।

शब्दार्थान्

लुब्धस्य नश्यति यशः पिशुनस्य मैत्री
नष्टक्रियस्य कुलमर्थपरस्य धर्मः।
विद्याफलं व्यसनिनः कृपणस्य सौख्यं
राज्यं प्रमत्तसचिवस्य नराधिपस्य।।3।।

- लुब्धस्य ('लुब्ध' अका., पुं.,ष.वि.,एकव.) = लोभि-जनस्य ।
- यशः ('यशस्' सका.,नपुं.,प्र.वि.,एकव.) = प्रसिद्धिः,कीर्तिः ।
- पिशुनस्य ('पिशुन' अका.,पुं.,ष.वि.,एकव.) = द्विजिह्वस्य , कर्णेजपस्य ।
- मैत्री ('मैत्री' ईका., स्त्रीलि.,प्र.वि.,एकव.) = मित्रता ।
- नष्टक्रियस्य ('नष्टक्रिय' अका., पुं.,ष.वि.,एकव.) = कुकर्मिणः / दुराचारिणः ।
- कुलम् ('कुल' अका., नपुं.,प्र.वि.,एकव.) = वंशः,परिवारः ।
- अर्थपरस्य ('अर्थपर' अका., पुं.,ष.वि.,एकव.) = धनलोलुपस्य ।
- धर्मः ('धर्म' अका.,पुं.,प्र.वि.,एकव.) = कर्तव्यम् ,स्वभावः ।
- व्यसनिनः ('व्यसनिन्' नका., पुं.,ष.वि.,एकव.) = दुष्ट-अभ्यासयुक्तस्य ।

शब्दार्थान्

लुब्धस्य नश्यति यशः पिशुनस्य मैत्री
नष्टक्रियस्य कुलमर्थपरस्य धर्मः।
विद्याफलं व्यसनिनः कृपणस्य सौख्यं
राज्यं प्रमत्तसचिवस्य नराधिपस्य।।3।।

- विद्याफलम् ('विद्याफल' अका.,नपुं.,प्र.वि.,एकव.) = विद्यायाः परिणामः, ज्ञानम् ।
- कृपणस्य ('कृपण' अका.,पुं.,ष.वि.,एकव.) = क्षुद्रस्य / कंजूस का (हिन्द्यर्थः) ।
- सौख्यम् ('सौख्य' अका.,नपुं.,प्र.वि.,एकव.) = सुखम् ।
- प्रमत्तसचिवस्य ('प्रमत्तसचिव' अकार.,पुं.,ष.वि.,एकव.) अर्थात् विवेकहीन-सचिवेन युक्तस्य ।
- नर-अधिपस्य ('नराधिप' अका.,पुं.,ष.वि.,एकव.) = नृपस्य ।
- राज्यम् ('राज्य' अका.,नपुं.,प्र.वि.,एकव.) = देशः / राष्ट्रम् ।
- नश्यति ('नश्' धातुः , लट्ल.,प्र.पु.,एकव.) = नष्टं भवति ।

भाव-बोधनम्

लुब्धस्य नश्यति यशः पिशुनस्य मैत्री
नष्टक्रियस्य कुलमर्थपरस्य धर्मः।
विद्याफलं व्यसनिनः कृपणस्य सौख्यं
राज्यं प्रमत्तसचिवस्य नराधिपस्य॥3॥

- किं नश्यति ?
- कस्य यशः नश्यति ?
- का नश्यति ?
- कस्य मैत्री नश्यति ?
- कस्य कुलं नश्यति ?
- कस्य धर्मः नश्यति ?
- कस्य विद्याफलं नश्यति ?
- कृपणस्य किं नश्यति ?
- कस्य सौख्यं नश्यति ?
- नराधिपस्य किं नश्यति ?
- कस्य राज्यं नश्यति ?

- यशः नश्यति ।
- लुब्धस्य यशः नश्यति ।
- मैत्री नश्यति ।
- पिशुनस्य मैत्री नश्यति ।
- नष्टक्रियस्य कुलं नश्यति ।
- अर्थपरस्य धर्मः नश्यति ।
- व्यसनिनः विद्याफलं नश्यति ।
- कृपणस्य सौख्यं नश्यति ।
- कृपणस्य सौख्यं नश्यति ।
- नराधिपस्य राज्यं नश्यति ।
- प्रमत्तसचिवस्य नराधिपस्य राज्यं नश्यति ।

भावार्थः

लोभयुक्तस्य मानवस्य कीर्तिः नश्यति । रहस्यभेदिनः मित्रस्य मित्रता नश्यति । तथैव यः अकृत्यं करोति तस्य कुलं नश्यति । यः केवलं धनस्य विषये एव चिन्तयति तस्य धर्मः नश्यति । दुष्ट-अभ्यासयुक्तस्य मानवस्य विद्या नश्यति । कृपणस्य सुखं नश्यति । यस्य नृपस्य मन्त्रिणः (सचिवाः) विवेकहीनाः भवन्ति तस्य नृपस्य राज्यं नश्यति ।

भावार्थः (हिन्द्याम्)

लोभी का यश, चुगली करने वाले की मित्रता, कुकृत्य करने वाले का कुल, सर्वदा धन की लालसा रखने वाले का धर्म, बुरी आदतों वाले की विद्या, कंजूस का सुख तथा विवेकहीन मन्त्री वाले राजा का राज्य नष्ट हो जाता है।

भावार्थः (आङ्ग्लेन)

A greedy person soon loses any shot at fame. A rumormonger loses his friends. A perpetual wrong-doer loses his family. A person whose only aim is to earn money strays from the path of dharma – the moral code of life. An addict loses any chance at getting good education. A miser loses peace of mind. A king with a bad (mad) minister loses his kingdom.

पीत्वा रसं तु कटुकं मधुरं समानं
माधुर्यमेव जनयेन्मधुमक्षिकासौ ।
सन्तस्तथैव समसज्जनदुर्जनानां
श्रुत्वा वचः मधुरसूक्तरसं सृजन्ति ।।4।।

पदच्छेदः

पीत्वा, रसम्, तु, कटुकम्, मधुरम्, समानम्, माधुर्यम् , एव, जनयेत्- मधुमक्षिका, असौ, सन्तः , तथा , एव, सम- सज्जन-दुर्जनानाम्, श्रुत्वा, वचः, मधुर-सूक्त-रसम्, सृजन्ति ।

अन्वयः

असौ मधुमक्षिका तु समानं मधुरं कटुकं रसं पीत्वा माधुर्यम् एव जनयेत् ।
तथा एव सन्तः समसज्जन-दुर्जनानां वचः श्रुत्वा मधुरसूक्तरसं सृजन्ति ।।

असौ मधुमक्षिका तु समानं मधुरं कटुकं रसं पीत्वा माधुर्यम् एव जनयेत्
तथा एव सन्तः समसज्जन-दुर्जनानां वचः श्रुत्वा मधुरसूक्तरसं सृजन्ति।

शब्दार्थाः

- असौ (‘अदस्’सका.,सर्वनाम.,स्त्री.,प्र.वि.,एकव.) = एषा / यह ।
- मधुमक्षिका (‘मधुमक्षिका’ आका.,स्त्री.,प्र.वि.,एकव.) = मधुमक्षिका / मधुमक्खी ।
- तु (अव्ययम्) = निश्चयार्थबोधकम् ।
- समानम् (‘समान’ अका.,पुं.,द्वि.वि.,एकव.) = समानरूपेण ।
- मधुरम् (‘मधुर’ अका.,पुं.,द्वि.वि.,एकव.) = मधुररसम् ।
- कटुकम् (‘कटुक’ अका.,पुं.,द्वि.वि.,एकव.) = कटुरसम् ।
- रसम् (‘रस’ अका.,पुं.,द्वि.वि.,एकव.) = रसम् (मधुर-कटु-कषाय-लवणादि) ।
- पीत्वा (‘पा’ धातुः, ‘क्त्वा’ प्रत्ययः) = पानं कृत्वा ।
- माधुर्यम् (‘माधुर्य’ अका.,नपुं.,द्वि.वि.,एकव.) = माधुरताम् ।
- एव (अव्ययम्) = हि ।

असौ मधुमक्षिका तु समानं मधुरं कटुकं रसं पीत्वा माधुर्यम् एव जनयेत्
तथा एव सन्तः समसज्जन-दुर्जनानां वचः श्रुत्वा मधुरसूक्तरसं सृजन्ति।

शब्दार्थाः

- जनयेत् ('जन्' धातुः,विधिलिङ्ल.,प्र.पु.,एकव.) = उत्पद्येत् (निर्माणं कुर्यात्)
- तथैव (तथा एव, अव्ययपदम्) = तेन एव प्रकारेण।
- सन्तः ('सत्' तका.,पुं.,प्र.वि.,बहुव.) = साधु-जनाः ।
- समसज्जनदुर्जनानाम् ('समसज्जनदुर्जन' अका.पुं,ष.वि.,बहु.) = सज्जनानां दुर्जनानां च समानम्।
- वचः ('वचस्' सका., नपुं.,द्वि.वि.,एकव.) = वचनम्,कथनम्, शब्दम् ।
- श्रुत्वा ('श्रु' धातोः , 'क्त्वा' प्रत्ययः) = आकर्ण्य, श्रवणं कृत्वा।
- मधुरसूक्तरसम् ('मधुरसूक्तरस' अका.,पुं.,द्वि.वि.,एकव.) = सुभाषितरूपं मधुररसम् ।
- सृजन्ति ('सृज्'धातुः,लट्ल.,प्र.पु.,बहुव.) = निर्मान्ति, उत्पादयन्ति।

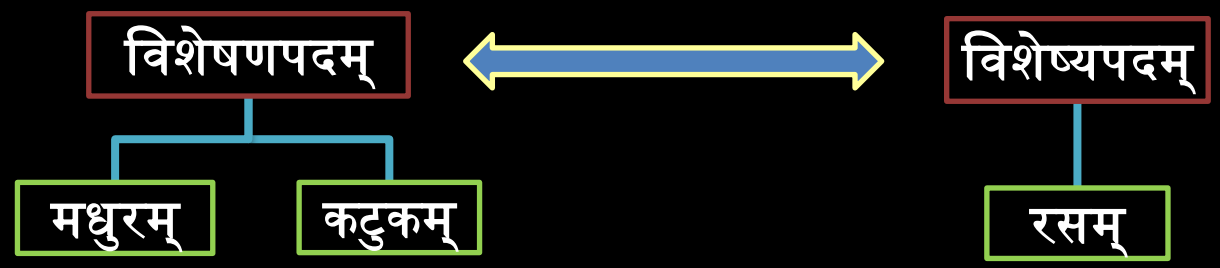

भाव-बोधनम्

पिबति अर्थात् पानं करोति.....

- का पिबति ?
- मधुमक्षिका किं पिबति ?
- मधुमक्षिका कीदृशं रसं पिबति ?
- कटुकं मधुरं रसं पीत्वा मक्षिका किं जनयति ?
- असौ इति पदं कस्य पदस्य विशेषणम् अस्ति ?
- वचः के शृण्वन्ति ?
- सन्तः केषां वचः शृण्वन्ति ?
- सन्तः इति पदे मूलशब्दः कः अस्ति ?
- सन्तः वचः श्रुत्वा किं कुर्वन्ति ?
- सृजन्ति इति पदे कः धातुः अस्ति ?

- मधुमक्षिका पिबति ।
- मधुमक्षिका रसं पिबति ।
- मधुमक्षिका कटुकं मधुरं च रसं पिबति ।
- कटुकं मधुरं रसं पीत्वा माधुर्यं जनयति ।
- मधुमक्षिका इति पदस्य विशेषणम् अस्ति ।
- सन्तः वचः शृण्वन्ति ।
- सन्तः सज्जनानां दुर्जनानां च वचः शृण्वन्ति ।
- सन्तः इति पदे मलूशब्दः सत् इति अस्ति ।
- सन्तः वचः श्रुत्वा मधुरसूक्तरसं सृजन्ति ।
- सृजन्ति इति पदे सृज् इति धातुः अस्ति ।

भावार्थः

यथा मधुमक्षिका कटुकं मधुरं च रसं पीत्वा माधुर्यम् (मधुः) एव निर्मान्ति तथैव सन्ताः सज्जनानां दुर्जनानां च वचनं श्रुत्वा मधुरवचनम् एव वदन्ति।

हिन्द्यर्थः

जिस प्रकार मधुमक्खी कड़वे व मीठे रस को पीकर मीठे (शहद) का ही उत्पादन करती है, उसी प्रकार सन्त जन सज्जनों व दुर्जनों की बातें सुनकर मीठी वाणी ही बोलते हैं।

आङ्ग्लार्थः

A honey-bee equally collects nectar from all kinds of flower - both bitter and sweet and turns it into sweet honey. Similarly the noble souls equally listen to the (harsh and soothing) words of the wicked and the noble but speak only good sayings.

प्रथमः पाठः

द्वितीयः भागः

१ ✓

२ ✓

३

धन्यवादः

A Project of Samskrit Promotion Foundation

Sponsored by ONGC – CSR